

VISIÓ ROMÀNTICA SOBRE ALGUNS «MOSSARABISMES» DEL CATALÀ

0. SIGLES I INDICACIONS BIBLIOGRÀFIQUES¹

ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, Barcelona.

AST= «Analecta Sacra Tarraconensia». Barcelona.

Aureum Opus: L. Alanya (ed.): *Aureum Opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*, València 1515 (reprint de M. D. Cabanes Percourt, València 1973).

BAE= «Biblioteca de Autores Españoles». Madrid.

BOYD-BOWMAN, PETER:, *Léxico hispanoamericano del siglo XVI* (London, Támesis, 1973).

BOYD-BOWMAN, PETER: *Léxico hispanoamericano del siglo XVII* (Madison, 1983 [microfitxes]).

BOYD-BOWMAN, PETER: *Léxico hispanoamericano del siglo XVIII* (Madison, 1982 [microfitxes]).

1. La resta de la bibliografia utilitzada es troba desenvolupada a les notes de peu de plana.

BOYD-BOWMAN, PETER: *Léxico hispanoamericano del siglo XIX* (Madison, 1984 [microfitxes]).

BRABLB = «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona». Barcelona.

BSSC = «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura». Castelló de la Plana.

CASANOVA, EMILI: *El lèxic d'Antoni Canals* (València/Barcelona, Institut de Filologia Valenciana, 1988).

DCEC = JOAN COROMINAS: *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* (Berna, 1954-1957), 4 vols.

DCVB = A. M. ALCOVER i F. DE B. MOLL: *Diccionari català-valencià-balear* (Palma de Mallorca, 1930-1962), 10 vols.

DECat = JOAN COROMINES: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (Barcelona, 1980-).

DECH = JOAN COROMINAS y JOSÉ A. PASCUAL: *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* (Madrid, 1980-1991), 6 vols..

DH = Real Academia Española, *Diccionario histórico de la lengua española* (Madrid, 1960-).

ENC = «Els Nostres Clàssics». Barcelona.

EPALZA, MIKEL DE y LLOBREGAT, ENRIQUE: *¿Hubo mozárabes en tierras valencianas? Proceso de islamización del Levante de la península (Sharq Al-Andalus)*, «Revista de Investigación y Ensayos del Instituto de Estudios Alicantinos», Núm. 36 (1982), pàgs. 7-31.

EUC = «Estudis Universitaris Catalans». Barcelona.

Eximplis e miracles = Recull de eximplis e miracles, gestes e faules e altres ligendes ordenades per A B C, ed. M. Aguiló y Fuster (Barcelona, 1881), 2 vols.

FERRER, *Frontera* = MARIA TERESA FERRER I MALLOL: *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià* (Barcelona, CSIC, 1988).

FERRER, *Organització* = MARIA TERESA FERRER I MALLOL: *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle XIV* (Barcelona, CSIC, 1990).

Furs de València. A cura de Germà Colón i Arcadi Garcia (Barcelona, ENC, 1970- [publicats 5 volums]).

FEW = WALTHER VON WARTBURG: *Französisches Etymologisches Wörterbuch* (Bonn...Basel, 1928-).

GILI, *TLex* = S. GILI GAYA: *Tesoro lexicográfico (1492-1726)*. Primer vol. A-E (únic publicat) (Madrid, CSIC, 1947).

ISABEL DE VILLENA = *Llibre anomenat Vita Christi compost per Sor Isabel de Villena, abadessa de la Trinitat de València, ara novament publicat segons l'edició de l'any 1497* per R. Miquel y Planas (Barcelona, 1916), 3 vols. [també utilitzem el reprint de l'incunable de Lope de la Roqua, 1497, publicat a València, Del Cénia al Segura, 1980].

JAUME ROIG, *Espill* = *Spill o Libre de Consells de Jaume Roig. Poema satíric del segle XV*. Edició crítica acompanyada d'una notícia, notes y un repertori per R. Miquel y Planas (Barcelona 1939-1959, 2 vols. («Biblioteca Catalana»)); [també hem fet servir l'edició de R. Chabàs (Bibliotheca Hispanica, Barcelona-Madrid, 1905)].

LAS CASAS, BARTOLOMÉ DE: *Tratados*. Prólogos de L. Hanke y M. Giménez Fernández, transcripció de J. Pérez de Tudela Bueso y traduccions de Agustín Millares Carlo y Rafael Moreno (México-Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 1965), 2 vols.

MIQUEL PÉREÇ, *Imitació* = *La Imitació de Jesucrist del venerable Tomàs de Kempis*. Traducció catalana de Miquel Pérez, novament publicada per R. Miquel y Planas, segons l'edició de l'any 1482 (Barcelona 1911 [«Biblioteca Catalana»]).

NBAE = «Nueva Biblioteca de Autores Españoles». Madrid.

ONOFRE POU, *Th. puerilis* = *Thesaurus puerilis ubi quae de rebus domesticis latine scire oportet in Valentinorum et Gotholanorum gratiam, praeposita vulgari lingua, authore Onophrio Povio Gerundensi Artium Doctore* (València, P. Huete, 1575).

Ordinacions Castelló = *Llibre de ordinacions de la vila de Castelló de la Plana. Estudio preliminar, edición, notas y glosario* de L. Revest Corzo (Castelló de la Plana, 1957).

PILES ROS, *Bayle* = LEOPOLDO PILES ROS: *Estudio documental sobre el Bayle general de Valencia, su autoridad y jurisdicción* (València, CSIC, 1970).

Poesia religiosa = *Poesia religiosa del segle XVI*. Edició facsímil amb una introducció i transcripció de Josep Palàcios. (València 1975-1977, 3 vols. [«Societat Bibliogràfica Valenciana»]).

PSW = E. Levy: *Provenzalisches Supplement Wörterbuch* (Leipzig, 1894-1923), 8 vols.

RAMOS LOSCERTALES, *Cautiverio* = RAMOS LOSCERTALES, J. M.: *El cautiverio en la corona de Aragón durante los siglos XIII, XIV y XV* (Zaragoza, 1915).

RIBELLES, *Bibliografía* = J. RIBELLES COMÍN: *Bibliografía de la lengua valenciana* (Madrid, 1920-1984, 5 vols).

ROÍS DE CORELLA = *Obres de J. Roiç de Corella, publicades, ab una introducció, per R. Miquel y Planas, segons els manuscrits y primeres edicions* (Barcelona 1913 [«Biblioteca Catalana»]).

ROÍS DE CORELLA: *Lo primer del Cartoxà* = Ludolfus de Saxonia: *Lo primer del Cartoxà*. Traducció de Joan Roís de Corella, València 1496 (exemplar de la BC, sign. : 10-VI-14).

SÁNCHEZ ADELL, J.: *Castellón de la Plana en la baja edad media* (Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 1982).

SÁNCHEZ ADELL, Villahermosa = SÁNCHEZ ADELL, J.: *La sentencia de Villahermosa entre Castellón y las aldeas de Teruel*, «Estudis Castellonencs» (Castelló de la Plana, 1986), núm. 3, pàgs. 311-336.

SANT VICENT FERRER: *Sermons* (Barcelona 1932-1988, ENC, col·lecció B), vols. I-II a cura de J. Sanchis Sivera, vols. III-VI a cura de Gret Schib.

TINTÓ SALA, MARGARITA: *Cartas del baile general de Valencia, Joan Mercader, al rey Fernando de Antequera* (València, CSIC, 1979).

TLF = *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle (1789-1960)* (Paris, 1971- [en curs de publicació]). (Centre National de la Recherche Scientifique. Institut National de la Langue Française. Nancy).

TORRES FONTES, J.: *Colección de documentos para la historia del Reino de Murcia, II. Documentos del siglo XIII* (Murcia, 1969).

ZRPh = «Zeitschrift für romanische Philologie» (Halle... Tübingen).

1. OBSERVACIONS PRÈVIES A L'ESTUDI DEL CONCEPTE MOSSÀRAB

Desitjaria començar aquesta exposició agraint al comitè organitzador del Col·loqui que m'hagi confiat una ponència. El tema elegit d'antuvi fou *El mossàrab valencià*. Tinc la sospita que la idea, una mica maligna, d'honorar-me amb aquesta proposició ve dels amics Rafael Alemany, Antoni Ferrando, Josep Massot i Joan Veny, dels quals m'imagino el somriure un xic sorneguer en triar-me com a exposador de tan delicada matèria. No mai he amagat el meu escepticisme davant manta explicació filològica a partir del mossàrab.

Joan Fuster, en el seu llibre sobre *El País Valencià*, parla d'un bon rector, Mn. Mares, que allà per 1681 volia situar el Paradís terrenal a la rodalia de la seva parròquia de Xelva, basat en l'argument imparable que «todos tenemos la puerta abierta para conjeturar lo más verosímil».² En el tema del mossàrab tinc la impressió que hom ha aprofitat més de la mida aqueixa porta oberta.

Vaig romandre ben sorprès en veure l'anunci del tema a la primera circular del Col·loqui. I no sé com no vaig reaccionar a temps per escapolar-me'n. Només he aconseguit de fer canviar l'enunciat general per un de particular sobre alguns «mossarabismes» del català. Remarqueu les cometes que acompanyen aquest substantiu.

Sabem que els mossàrabs (*mustá'rab* vol dir literalment «arabitzat») són paradoxalment els cristians hispànics que visqueren sota la dominació sarraïna i van conservar no sols la creença ans també la llengua romànica. Segons la mitologia que corre entre la gent del ram són una mena de numantins de la llatinitat.

I no solament això: hom parla naturalment del «mossàrab peninsular» com d'un fenomen unitari. Hi hauria hagut una mena de capa incontaminada, la qual manté l'herència llatina tramesa pels visigots. Aleshores tindríem, si voleu, una unitat lingüística hispànica, amb supremacia de la capital Toledo. Els mossàrabs de Lisboa i els de Castella serien germans o almenys cosins germans de parla dels mos-

2. JOAN FUSTER, *El País Valencià* (Barcelona, Destino, 1962), pàg. 318.

sàrabs mallorquins o valencians, usatgers aquests del que hom anomena «mozàrabe levantino».

Presente les coses una mica esquematitzades, però en el fons, aquesta és la imatge que se'ns tramet. Els qui, basats en uns fets provats —l'existència documentada en els primers segles de la dominació musulmana, d'unes comunitats cristianes romàniques en territori arabòfon—, van treure conseqüències d'abast lingüístic, portaren el problema massa lluny, i avui en dia se'ls ha escapat de les mans. Els filòlegs van a la seva (o a la llur) sense ocupar-se massa de la realitat històrica. Els historiadors, no obstant, ens diuen que a Mallorca no hi hagué mossàrabs (això ho sabem des dels temps de Mn. Alcover), ens diuen també clarament que no n'hi hagué per terres de València i Múrcia (i els estudis de Mikel de Epalza i d'Enric Llobregat són taxatius),³ etc. Quan hom pretén, e. gr. , que els topònims derivats de *kanīsa* «testifiquen l'existència de nuclis mossàrabs», perquè amb aquest mot els àrabs designaven les esglésies cristianes, resulta que el que en realitat designaven, eren vells cementiris en runes...⁴ Però alguns col·legues, estintolant-se en la fantasmagòrica joguina, continuen explicant manta etimologia de mots que presentaven dificultats: han trobat en el mossàrab la solució ideal. Els arqueòlegs deixen ben establert que no hi hagué poderoses comunitats de creients cristians sota els moros, i de sobte hom sent parlar d'un culte solemne amb bisbes, canonges i *primetxer* o *primatxer* 'xantre, cantor principal en el cor de les esglésies'.⁵

3. MIKEL DE EPALZA y ENRIQUE LLOBREGAT, *¿Hubo mozárabes en tierras valencianas? Proceso de islamización del Levante de la península (Sharq Al-Andalus)*, «Revista de Investigación y Ensayos del Instituto de Estudios Alcantinos», núm. 36 (1982), pàgs. 7-31. Cf. encara ROBERT I. BURNS, *La muralla de la llengua*, «L'Espill» (València, 1979), núm. 1/2, pàgs. 15-35.

4. M. DE EPALZA, *Els mossàrabs valencians i els topònims derivats de «kanīsa» àrab* en DD.AA.: *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu-Rey* vol. II (Abadia de Montserrat, 1988), pàgs. 149-153. Cf. «Revista de Filologia Espanyola», 71 (1991), pàgs. 363-370.

5. Vegeu la contundent rèplica de JOSEP MASSOT I MUNTANER, «*Primetxer*», *un mossarabisme mallorquí?* en DD.AA.: *La Corona d'Aragó i les llengües romàniques. Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colón* (Tübingen, Narr, 1988), pàgs. 435-440.

El mossàrab serveix a més de «pantalla» (use a posta aquest controvertit mot) o millor de pàmpol de vinya per amagar les vergonyes dels castellanismes. Que hom diu *caldo* o *barco*; doncs, no seria bo que això fóra castellà, seria una gran taca. Hom acut al mossàrab i ja està llavada o rentada (i, d'acord amb el «light» de moda, no cal esforçar-se a mantenir antigalles com *brou* i *vaixell*).

Per una altra banda, ací al País Valencià l'existència suposada d'uns mossàrabs que ja empraven un idioma neollatí dona raó de l'existència del vernacle. No cal que hi hagin vingut els catalans i importat llur idioma: ací parlàvem romanç abans que no arribés el rei Jaume. L'argument no és gens seriós, i és rebutjat categòricament pels especialistes, sia Federico Corriente, Álvaro Galmés i tothom,⁶ però és el que se sent contínuament i és doctrina entre certs grups influents en aquesta terra.

Veieu, doncs, que el que ens reuneix ací és un problema transcendent i que no se val tractar-lo a la lleugera.

2. NO PARLARÉ DEL MOSSARABISME

La meua intenció no és parlar del mossarabisme en general. He dit en quatre paraules el que pense i ara voldria analitzar alguns mots meridionals, que han estat etiquetats com d'origen mossaràbic i que al meu parer no ho són. Tinc una llarga llista d'aquesta mena de propostes, però no desitge ni puc estudiar-la tota. Quan es coneix el desllorigador, com en el cas de l'eivissenc *maqueri* (català antic *macari*, castellà antic *maguer*)⁷ o en el de *xanguet* (castellà *chanquete*), la sorpresa que hom

6. La posició científica favorable a l'arabofonia exclusiva d'aquestes terres al segle XIII queda reflectida en el llibre col·lectiu de F. CORRIENTE *et al.*, *Las lenguas prevalencianas* (Alacant, Universidad de Alicante, 1986), *passim*, especialment pàg. 11 (Corriente), pàg. 17 (Galmés).

7. Vegeu A.-J. SOBERANAS, «*Macari*», *un hel·lenisme inadvertit en el català medieval*, en «Estudis de llengua i Literatura catalanes», 1 (Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980), pàgs. 31-37.

experimenta en veure'ls titllats de mossarabismes és gran. Sovint hom constata que s'han postergat dades romàniques fonamentals, i aleshores arriba, com un «deus ex machina», la socorreguda explicació. Així ho observem en *tonaira* «lloc en el qual es pesquen les tonyines», «filat per pescar-les» que equival al castellà «almadraba», on hom menysprea les formes italianes i el provençal *tonaira* (FEW, s. v. *thynnus*), decretant que a tot arreu són catalanismes... i aprofitant l'avinentesa per esgarrapar els autors del DCVB.⁸ Vaig pensar dedicar aquesta ponència a examinar el mot *roder* «bandoler», que el Sr. Coromines considerarà paradigmàtic i al qual consagrà, a més de l'article corresponent en el diccionari etimològic, un estudi en la revista «Caplletra» amb el poètic títol de *Uns brins de mossarabisme valencià*.⁹ Abans al·ludiré a alguna paraula que ha estat proveïda d'aquell rètol, perquè preparant la conferència les incitacions a allunyar-me del camí han estat grans: una m'ha vingut en llegir en un llibre recent una frase,¹⁰ segons la qual *corder* «anyell» és probablement un mossarabisme. L'afirmació em dugué a escorcollar més aquest terme.

3. EL CAS DE *CORDER* «ANYELL»

L'exemple al·ludit de *corder* és interessant. És una designació que avui comprèn el català occidental i el valencià. Jo mateix allà pel 1960 (ZRPh, vol. 76) deia que *corder* no era cap castellanisme. En Coromines ara tampoc no hi veu castellanisme ans per ell és un clar mossara-

8. Vegeu DECat., VIII, pàg. 564a, s.v. *tonyina*.

9. JOAN COROMINES, *Uns brins de mossarabisme valencià*, «Caplletra», I (València, 1987), pàgs. 21-27.

10. JOSEPH GULSOY, «Els mots», en l'obra col·lectiva *Llibre Blanc sobre la unitat de la llengua catalana* (Barcelona, Barcino, 1989), pàg. 135. Hom hi cita tot un reguitzell de mots que «són d'origen mossàrab» (*ibidem*). Embolcallats en lirisme, també són esmentats mossarabismes (imaginariis) en el llibre col·lectiu *Els Països Catalans: un debat obert* (València, Tres i Quatre, 1984), pàgs. 90-93.

bisme (DECat, II, pp. 933-4). En aquest moment, però, tinc la prova que és un aragonesisme, i no cap altra cosa. He reunit ací una rica documentació valenciana del parell *corder* i *anyell*. Aquest darrer representa la denominació patrimonial, normal i corrent, la qual va del començament del català a València fins al segle XVI: així des dels *Furs*, passant per Antoni Canals, sant Vicent, Jaume Roig, sor Isabel de Villena, Miquel Pérez, Roís de Corella, els autors de poesia religiosa del segle XVI, etc., és un terme normal. L'arraconament progressiu d'*anyell* pot haver estat condicionat a València per altres factors, com l'ús en el llenguatge piadós o afectiu, i bona prova n'és que a altres indrets del domini català ha estat substituït per lexemes com *xai* o *be*. Haig de dir que també al Regne de València tant als *Furs*, com en les obres de sant Vicent o de Jaume Roig, apareixen les dues solucions *anyell* i *corder*. Afegiré igualment que en aquests esments no hi ha sols *corder*,¹¹ ans sobretot la forma descaradament aragonesa *cordero*. Vegeu els exemples núms. 1, 11, 19, 21 i 22.

He dit la forma aragonesa, perquè la presència del lexema aquest en terres de València i part del català occidental és deguda a la influència del país veí. Les relacions amb Aragó a causa de la ramaderia són constants i estan documentades d'una manera molt clara. Fins i tot els historiadors de l'art atribueixen a la transhumància entre les terres aragoneses i valencianes i a la creació d'obradors de tèxtil castellonencs que hi hagués intercanvis artístics importants.¹² Coneixem perfectament les rutes dels ramats de Castelló i Vila-real per les valls del riu Millars i del seu afluent el riu de Villahermosa fins la serra de Gúdar; els llocs turolenses de Mosqueruela i de Sarrión eren els centres de registre on es certificava el lloc de procedència. En una carta dels

11. I el femení *cordera* quan s'ha d'especificar. Un aspecte important que ací deixa és el de l'edat de l'animal.

12. Vegeu J. SÁNCHEZ ADELL, *Datos para la historia de la transhumancia ganadera castellonense en la baja edad media, Primer Congreso de Historia del País Valenciano* (València, 1980), II, pàgs. 821-826 i la rica bibliografia aquí indicada; del mateix autor, *Castellón de la Plana en la baja edad media* (Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 1982), I, pàgs. 113-124.

jurats castellanencs a les autoritats de Terol es diu que un ramader castellanenc hi va amb 645 «cabeces de bestiar entre lanar e cabriu per péxer, pasturar e amprar vostres térmens».¹³ Per esquivar tota mena d'abusos de les dues parts es firmà el 1390 una sentència entre la vila de Castelló i la ciutat i les aldees de Terol. Tenim documentació de les discussions prèvies, on cada part empra la seva llengua pròpia, català a Castelló i aragonès a Terol (i la cosa funcionava sense problemes). En una d'aquestes discussions els de la Plana comproven el 15 de maig de 1390 que:

«És ver que el misatger de la ciutat de Terol no és acordat a. x. sous, ans n'ha haver consultació de la ciutat e nosaltres de Castelló, e axí havem finat. Axí matex acordà que fos feta memòria als misatgers que no meten en nombre *cordés* ni cabrits al feyt de pagar preu per centenar sinó nadius del any».¹⁴

Finalment es promulga el resultat de l'acord. Lluís Revest ha donat a conèixer en un apèndix de la seva edició del *Libre de Ordinacions* de Castelló aquest importantíssim laude arbitral, el pergami original del qual es conserva en l'Arxiu Municipal de la ciutat. En el text són usats normalment i successivament el llatí, l'aragonès i el català. De vegades tot escrivint en una de les llengües romàniques hom consigna l'equivalent en l'altra. Ara copie un fragment del laude:

«És a saber que tots e qualssevol vehins de la vila de Castelló qui ara son o per temps seran cascun any e quant volran per tots temps de aquí avant ab los seus bestiar tro en lo compte o nombre dejús scrit e no més pusquen entrar dintre en lo termenal de Terol e de ses aldeyes, péxer, pacer e abeurar aquells bestiar en tots e qualssevol lochs del dit termenal en los quals los hòmens vehins de la dita ciutat e aldeyes han acustumat de péxer, pacer e abeurar sos bestiar exceptats los bovalars, vedats, vinyes, laurats, barvechos, guareyts, rostolls, redondes e defesas cerades (*sic*), axí emperò que cascun vehí de la vila de Cas-

13. Cf. J. SÁNCHEZ ADELL, *Villahermosa*, pàg. 336.

14. Publicat per SÁNCHEZ ADELL, *Villahermosa, op. cit.*, pàg. 333.

telló qui aportarà o farà aportar su (*sic*) ganado o bestiar al dit termenal de Terol sie tengut aportar carta o letra del consell de la dita vila de Castelló ab la qual certiffique als officials de la dita ciutat e aldeyes de Terol que aquell de qui serà lo bestiar o ganado es vehí de la dita vila de Castelló e que aporta ab sí o son pastor en nom seu aquell compte o número de bestiar o de ganado que serà seu ab veritat et que dintre spay de tres dies après que serà entrat en lo termenal de Terol lo dit vehí de la vila de Castelló de qui serà lo dit bestiar o son pastor sie tengut de fer registrar la dita letra en lo registre de aquell scrivà o scrivans qui serà o seran diputat o diputats aquestes coses a fer per les dites ciutat e aldeyes dins en lo logar de Sarrió o de Mosquerola cada vegada que aportarà lo seu bestiar en lo termenal de Terol et encontinent registrada o presentada la dita letra o carta sie tengut lo dit vehí de la vila de Castelló o son pastor de pagar al dit scrivà per cascuna cabana de mil cabece de bestiar menut que aportarà al dit termenal de Terol per erbatge, beuratge, lenya e per tots altres usses (*sic*) e aemprius acustumats aemprar a semblants bestiars e guarcs de aquells cent sous de reals de València, et açò s'entèn e s'entende (*sic*) axí de carneros, ovelles, cabrons, com de altres qualsevol bestiars menuts; declarado (*sic*) de la ovella ensemps ab son *corder* que no serà esquilat que no sie jutgat sino per una cabeca jurant lo pastor o senyor del bestiar que aquell *corder* o *cordés* no lexe per esquilar en frau de l'erbatge ni per scusar aquell, et en cars que per avant serà atrobat esquilat feyt sacrament per lo pastor o senyor del bestiar que aquell *corder* o *cordés* haurà esquilat après que serà entrat e que no ha feyt per frau de l'erbatge aytal *corder* ensemps ab la mare no sie comptat sino per una cabeca et si per aventura la cabana no muntarà mil cabece o qui haurà més de mil cabece que paguen a rahó de deu sous reals de València per centenar. Et si l vehí de la vila de Castelló o son pastor pasat lo dit tercer dia que serà atrobat en lo termenal de Terol que no haurà manifestat lo seu bestiar ab la letra del dit Consell de Castelló que en aquest cars pach per montago (*sic*) sis diners per cascuna cabeca de reals et dejús semblant pena, si no portarà la dita letra del dit Consell de la vila de Castelló la qual haze aportar dins un mes e si no u farà que sie gitat del terme. Et haze licència lo pastor de cascuna cabana que pugue menar ab aquella cabana aquelles béstiers (*sic*) majors, es a saber, asinines o vaques ¿trestats? (*sic*) que li compliran a levar o portar lo fato de la cabana, axí emperò que en cabana que sie de mil cabece no puxe levar e portar ab si més de X de les dites bésties

majors, declarants que, si alcú (*sic*) vehí de la vila de Castelló entrarà ab lo seu bestiar en lo termenal de Terol e en lo temps de la invernada volrà romanir en lo dit termenal ab lo seu bestiar en l'altre any sigüent, que segons la forma dessús dita haja a manifestar tot son bestiar als dits scrivà o scrivans qui seran en Sarrió o en Mosquerola e pagar altre erbatge axí que cascún any, jatsesie no hisque del dit termenal, haja a manifestar lo dit bestiar e de pagar son erbatge en la forma dessús dita, enaxí que en cascan any sie tengut pagar un erbatge segons la forma dessús dita e no més».¹⁵

Ací es parla de la institució del *lligallo* i topem constantment amb corders, i amb tota mena de termes forasters com *carnero*, *ganado*, *fato* al costat de *moltó*, *bestiar* i *cabana*, aragonesismes de la ramaderia (pàgs. 234-235), en alguns dels quals hom a tort ha volgut veure igualment mossarabismes. També sobten precioses explicacions pluri-lingües¹⁶ com: si els pastors «metran los seus bestiars en los dits vedats, defessas, bovallars e redonda», «bovalars, vedats, vinyes, laurats, barvechos, guareyts, rostolls, redondes e defesas cerades» o si la cabana de bestiar entrarà «en rostoll, barvecho o guareyt exut... o en rostoll, guareyt o barvecho muxado, moll o caliuós» (pàg. 234).¹⁷

Vet ací l'explicació de l'arribada a les nostres comarques de

15. *Libre de les Ordinacions de la vila de Castelló de la Plana*, ed. L. REVEST (Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 1957), pàgs. 228-230. Vegeu també la transposició d'aquests acords en el text mateix de les ordinacions, *ibidem*, pàg. 83-84. Compareu encara *Furs de València*, ed. G. COLÓN i A. GARCIA, I, pàgs. 115-116, nota 1, a propòsit del fur I-II-6.

16. Les quals sorprenentment no han atret els sociolingüistes, malgrat haver estat assenyalades fa més de trenta anys; vegeu G. COLÓN, ZRPh, 76 (1960), pàgs. 285-291, espec. pàg. 286. Ja el 1341 en un text llatí sobre les disputes de Castelló amb Terol es parla de «sua bestiaría sive ganata» (SÁNCHEZ ADELL, *Villahermosa*, pàg. 323).

17. Sobre l'adjectiu *caliuós* o *calivós*, que vol dir paradoxalment «humit», vegeu el que en digué Revest (*ed. cit.*, pàg. 304), gentilment preterit en els grans repertoris. Cf. també la nostra edició dels *Furs de València*, ENC, I, pàgs. 127-128, nota 4, a propòsit de la disposició I-II-9, capítol VIII.

corder, lexema que durant centúries hagué de lluitar amb l'indígena *anyell*.¹⁸

A banda d'això, afegirem que la zona presumptament mossàrab també s'hauria d'estendre sense mesura, puix que *corder* viu fins i tot al Pallars.¹⁹

La penetració de vocabulari ramader aragonès en valencià es pot estudiar, doncs, còmodament en la documentació que Revest forneix en la seva edició de les *Ordinacions*.²⁰ Així, doncs, abans de fer tanta filologia en el buit, caldria disposar de bona documentació i analitzar els fets històrico-econòmics que condicionen els lingüístics. De la mateixa manera que l'aragonès, en el camp de la carn porcina, ha introduït en català el mot *pernil*, arraconant *cuixot*,²¹ ha imposat a casa nostra aquests termes del bestiar de llana.

4. UN ALTRE ARAGONESISME: *BORREGO*

Encara queda *borrego*, titllat per algú de mossàrab,²² i que té un origen semblant del que hem exposat. Els testimonis que he reunit mostren el mot present des del segle XIV per terres de València, de la

18. Compareu ara els respectius derivats: *Furs de València: anyins* («La dotzena d'*anyins* adobats... I diner», Jaume I, llibre IX, fol. 105v^oB); i més tard, document de València, any 1429: *corderines* («Item una cota de drap negre de la terra forrada de *corderines* negres», EUC, VI, pàg. 229).

19. Vegeu JOAN LLUÍS, *El meu Pallars*, III (Barcelona, Barcino, 1967), pàg. 34.

20. Cf. pàgs. 279-280. Voldria cridar l'atenció sobre els dubtes que les autoritats castellonenques del segle XVII mostren davant la presència dels mots *bestiar*, *ramat*, *rabera* i també els forasters «ganado», «hato» o fins i tot «rebaño»; hi sembla ja completament abandonat l'antich *folch* (cf. *Furs de València*, IV, pàg. 112: fur IV-XV-11).

21. Vegeu el meu llibre *Español y catalán, juntos y en contraste* (Barcelona, Ariel, 1989), pàgs. 135-151.

22. DECat, s.v. *borrec*.

Plana i del Maestrat des d'abans del 1371²³ i pel 1384.²⁴ Encara que en el cas de *borrego* la influència aragonesa pugui ésser completada per la castellana, com ho mostra aquest text valencià de 1414 referent a Xàtiva:

«Del vostre bestiar són estats venuts per en Pere Deztorrent, mon lochtinent de reebedor en la çiutat de Xàtiva, primerament quatrecents quatorze *borregos*, per noucents sis sous. Item, mil cent noranta dos moltos e una ovella [...] Et après, me han tramès de Castella altra cabanya de bestiar per la qual he tramès huy persones qui la reeben per mi e que'y donen recapte».²⁵

5. *RODER*, EL «MOSSARABISME» EXEMPLAR

Canviem finalment de tema, deixem de banda el bestiar i vinguem a una altra fauna menys innocent, com és la dels bandolers i robadors. En una conferència donada a València el 1984, ja acabada la redacció del DECat, el Sr. Coromines exposava el cas del *roder* «fugitiu de la justícia, bandoler» com a paradigmàtic del cabal mossaràbic. Per aquest

23. F. SEVILLANO COLOM, *Valencia urbana medieval a través del oficio del Mustaçaf* (València, CSIC, 1957), pàg. 319: «Item han ordenat que les dites carns no sien enteses *moltos o borregos* de pes de VII lliures a avall, ne *moltos* magres a coneguda de mustaçaff; e que aytals *moltos e borregos* de tan poch pes e moltos magres sien venuts a VII diners la liura tan solament, sots la dita pena; en axí, emperò, que aytals *moltos o borregos* de tan poch pes ab los *moltos* magres o grassos no sien mesclats, sots la dita pena». Hom comprova que el forasterisme va sempre acompanyat del terme normal *moltó*.

24. SÁNCHEZ ADELL, *Castellón en la baja edad media*, *op. cit.*, pàg. 123: «...que com ell tingue uns pochos *boregos* (*sic*) e per la gran sequada no troben què menjar...»; de 1443 es el text de Benassal publicat per ELOI FERRER, en BSSC, VII (1926), pàg. 245: «corderes cinch, *boregos* tres, segals hu...». Vegeu també *Ordinacions* de Castelló, pàgs. 272-273.

25. MARGARITA TINTÓ SALA, *Cartas del baile general de Valencia*, Joan Mercader, *al rey Fernando de Antequera* (València, CSIC, 1979), pàg. 240, doc. núm. 73.

lingüista, *roder* és viu solament al Migjorn del domini, de València cap al Sud. En efecte, jo mateix a Castelló n'ignorava l'existència²⁶ fins que vaig llegir-lo, pels anys 1947 o 1948, en una novel·la de Pío Baroja, on *roder*, com a element estrany, apareixia en cursiva. Els meus esforços no m'han permès de retrobar el passatge i aleshores no tenia jo manies de filòleg per prendre'n nota.

En la documentació no surt *roder* fins a la meitat del segle XIX,²⁷ no obstant, hauria de representar una resposta del francès i occità *rotier* (derivat de RUPTA) «en el mossàrab valencià, en la forma *rotair*». Hom considera aquestes gents primer com a guerrillers, resistents des dels alçaments moriscos i defensors de les llibertats valencianes en les germanies i en la guerra de Successió. «Començarien —cite literalment— per ser antics muntanyencs cristians, rebels contra l'islamisme (en el temps en què Omar Ben Hafsun, a la fi del S. XI, es mantenia contra els àrabs de Granada); després el mot degué passar a moros revoltosos, després a moriscos d'aquells que s'havien alçat contra Jaume I i Pere el Gran» (pàg. 25). Gose tímidament sospitar que tanmateix és una mica d'amalgama això d'ésser adés moros, adés cristians.

Contra el sentiment lingüístic dels valencians que hi veuen un membre de la família de *roda* i del verb *rodar*, Coromines, fins a un cert punt amb raó (de *rodar* no pot sortir *roder*), n'exclou el parentiu: un *roder* només podria designar algú que fa rodes. Ara bé, la relació que aquest estudiós estableix entre el francès arcaic *routier* 'soldat fasant

26. Possiblement avui el mot és més conegut. Pensem en l'èxit obtingut per la novel·la de JOSEP FRANCO, *L'últim roder* (València, Bromera, 1986). El lexema valencià ha penetrat en l'aragonès fronterer de les comarques valencianes dels Serrans com a *rodero*; vegeu VICENTE LLATAS, *El habla de Villar del Arzobispo* (València, 1959), s.v.

27. Diu el Sr. Coromines (*op. cit.*, pàg. 23) que «El '*Roder*' és el títol que prengué un efímer periòdic de sàtira popular, publicat a València en l'any 1842». Lamente haver de rectificar-lo una vegada més: «El *Roder*» es publicà a València des del 7 de juny a la fi d'agost del 1984; vegeu J. RIBELLES, *Bibliografía*, IV, pàg. 468.

partie des bandes indisciplinées' (derivat de RUPTA, de RUMPERE)²⁸ i el valencià *roder* a través d'un indocumentat *rotair* és un salt en el buit d'alta acrobàcia: aquest mossàrab *rotäir*,²⁹ «ja més arabitzant, donava normalment *roder* en catalanitzar-se lingüísticament el País» (pàg. 26). Així que el que era un bri de mossarabisme hagué d'esperar l'arribada dels catalans, justament desmossarabitzadors... És evident que totes aquestes suposicions romanen enlaire, sense ésser recolzades per un sol esment anterior al segle XIX. Jo diré després d'on ha estat pres aquest valencià *roder*. Ara continuem.

Els *roders* del segle passat són —això ho sabem perfectament— auxiliars a sou dels cacics monàrquics sobretot; Sanchis Guarner constata que «actuaven sovint d'agents armats en les conteses polítiques o al servei de venjances personals»,³⁰ ben lluny, doncs, de l'heroisme resistent del «morisc». A més, aquells medievals bandolers, hom ens els pinta bellugant-se ferotges contra l'autoritat reial per les muntanyes valencianes... i (constate jo) la documentació foral i del Justícia de València continuaren al llarg del temps sense assabentar-se'n. Ni una crida ni una ordinació al·ludeix als *roders*, quan no podem pas pretendre que el bandolerisme a casa nostra no hagi estat estudiat a fons per benemèrits historiadors, com els malaguanyats Joan Reglà i Sebastià Garcia Martínez.³¹ Tampoc la tradició lexicogràfica dels Palmireno, Onofre Pou, Carles Ros, Sanelo, Lamarca, etc. no prengué esment de l'existència dels *roders*.

Ara, de sobte, se'ns parla dels *cullerats*, «mot ben a propòsit per acabar de demostrar l'etimologia dels *roders*, dels quals els *cullerats*

28. Vegeu FEW, X, pàg. 570a; cf. PSW, s.v. *rota*. El col·lega J. Gulsoy ha tingut l'amabilitat d'assenyalar-me l'existència d'un article de B. ALART, *Apparition des routiers dans le Conflent* (1364), «Bull. Agr. Scient. Litt. Pyr. Or.», VII (1854), pàgs. 392-400.

29. Ara *rotäir* amb aquest «Umlaut» que abans no duia. Així fa més morisc o mossàrab.

30. *La ciutat de València. Síntesi d'Història i de Geografia Urbana* (València, Albatros, 1972), pàg. 484.

31. Vegeu, per exemple, SEBASTIÀ GARCIA MARTÍNEZ, *Bandolers, corsaris i moriscos* (València, Eliseu Climent, 1980); amb abundosa bibliografia.

foren un duplicat antic» (pàg. 26); perquè, sempre segons el Sr. Corominas, a qui deixe la responsabilitat d'afirmacions molt gruixudes, *cullerat* representa un hispanoàrab *qullä(i)rât*, que sembla ésser un plural aràbic en -at del femení *qulläira*. *Cullerat* tindria una derivació ben paral·lela a la de *roder* (pàg. 27). Naturalment hom emprà els qualificatius de «paral·lel» i de «duplicat», perquè el de «continuador» fóra cronològicament inadequat, puix que *roder* ja ha d'ésser mossàrab... ¿Per quina raó, a més, hom prescindeix de les altres denominacions dels malfactors al llarg del temps com *bandoler*, *foraxit*, *bandejat*, *bergant*, *pillard*, *home de seguida*, *aquadrillat*, *agavellat*? Així en una pragmàtica de 1603 del virrei de València, de les moltíssimes que hom podria adduir, es mana la persecució dels «bandolers, lladres, saltejadors de camins y altres malfatans y delinquents, que van diuagant per lo present Regne ab armes prohibides, inquietant e perturbant lo comerç y tracte dels habitants y trastejants en aquell». ³² Hom actua com si no hagués existit més que el parell *collerat* i *roder*.

I, de passada, afegiré que no veig cap lògica en el fet que si un mot té un determinat origen, el seu sinònim també l'hagi de posseir. Aleshores com que, en darrera instància, el francès *assassin* remunta a l'àrab, ³³ caldria que *tueur* tingués la mateixa procedència.

5.1. *COLLERA* i *COLLERAT*, rivals de *roder* en la nissaga «mossàrab»

Per una altra banda, una vegada més ací falla l'aspecte històric, car tota la base es troba només en l'Alcover-Moll, que reporta una nota de Roc Chabàs a la seva edició de l'*Espill*. Així el mot ens ve presentat

32. Cf. J. RIBELLES, *Bibliografia*, III (Madrid, 1939), pàg. 127a. Sempre ens estem planyent que el català no disposa de llibres de viatge, que no s'ha salvat la documentació, on serien ben presents formes com *placer* (cf. DECat, s.v. *plaça*), *paratge* (*id.*, s.v. *par*) o *garbí* (*id.*, s.v.), pretesament anteriors als esments de les altres llengües històricament més afavorides, i ara que tenim tantes designacions de bandolers les desdenyem. Vegeu també, fora de València, el text publicat per A. COY COTONAT, EUC, VI, pàgs. 83-91.

33. Recordem els *axixins* o *axaxins* de què parla Ramon Llull.

en aquesta obra de Jaume Roig, en el *Regiment* d'Eiximenis i com a *collorados* en un suposat (i inexistent, afegiré) «ultimatum» dels nostres sobirans al rei de Granada (vegeu més endavant, text núm. 50). També el *crim de collera* «robatori d'homes» eixiria en un document valencià de 1428 i en els *Furs* (hauria de dir on, perquè els Furs no són, que hom sàpiga, un text curtet). Amb aquesta esquifida erudició es pretén deduir que els cullerats eren «unions, bandades de (moriscos) revoltats o suspectes d'aplegar-se per una revolta» (*op. cit.*, pàg. 27).

Per una altra banda, l'argumentació lingüística és insostenible i no cal recórrer tan lluny a l'àrab, ni a l'hispanoàrab ni al mossàrab per donar compte del mot, el qual no és —dit sia de passada— *cullerat* (variant esporàdica) sinó *collerat* i procedeix directament del llatí: COLLARIA, plural de COLLARE és el 'collar metàl·lic amb què hom subjecta els esclaus o les bèsties'. I d'aquí surt *collera*. El *crim de collera* és sinònim vulgar del culte *plagi* < PLAGIUM,³⁴ en realitat implica l'acció delictiva de raptar, posar a algú l'argolla al coll per emportar-se'l.

Vinguem ara a l'aspecte documental. Contràriament als quatre esments del segle XV, reunits de segona mà al DECat,³⁵ jo n'he relacionat més de seixanta que van del segle XIII al XV en redaccions llatina, catalana i aragonesa. Historiadors com Giménez Soler, Ramos Loscertales i sobretot M.ª Teresa Ferrer i Mallol ens han fornint un pomell formidable de textos que nosaltres podem espletar (vegeu el *corpus* sencer en l'Apèndix). Hi comprovem que els *collerats* són alguna cosa més que moriscos revoltosos, i que en realitat no són valencians, almenys no ho són els primers que apareixen, sinó moros de Granada (vegeu sobretot el núm. 50). En els documents dels números 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, del segle XIII i començament del XIV són una mena de caravaners (que venien en colla), esmentats al costat dels *mercatores* que procedeixen de Granada i són ben rebuts per les terres cristianes. Després, cap a

34. Hi he dedicat un estudi en la revista «Voces», vol. III, de Salamanca (en premsa). És sabut que el *plagi* literari o científic és una transformació tròpica del *plagi* «rapte d'home».

35. Compareu les dades del DCVB, s.v. *collera*, *collerat* i *cullerat*.

mitjan segle XIV, ja són malfactors (vegeu núms. 12 a 55), i entre aquests malfactors n'hi ha de cristians que raptin moros i moros que raptin cristians, amb la intenció de portar-los a vendre com a esclaus al regne nazarí. Naturalment els homes que van i vénen entre territoris sovint enemics i de religió enfrontada molt bé passaven a realitzar actes delictius, i el que en un començament és honesta activitat comercial, aviat pot derivar cap a activitat d'espia, d'assaltant, de robador, etc. (cf. núms. 5 i 6, per exemple, on hi ha el límit).

Remarquem que al costat dels textos de la nostra Corona relatius al comerç amb Granada, tenim al segle XIII una disposició del *Fuero de Ledesma*, al regne de Lleó (núm. 56) on *collera* és un parell de bèsties de càrrega (sens dubte, junyides per un collar). A aquestes terres del Nord no podem pretendre que els mossàrabs deixessin massa petjada. I cal afegir que *collera* no és que visqui solament avui en asturià,³⁶ sinó que és un vell mot,³⁷ corrent per l'Occident peninsular, sobretot per Andalusia, i que igualment trobem en la ploma dels «historiadors de Indias», com el P. Las Casas i fra Toribio de Ortiguera per indicar l'argolla o collar de ferro que aferrava els esclaus negres i els indis (de vegades també els «conquistadores» espanyols): vegeu els núms. 59-74. Si mirem bé la documentació, no ens hi calen massa arguments per adonar-nos que ens trobem davant un nom vulgar del fons llatí (COLLUM i COLLARE) i que *collerat*, *collorat* o *acolllerat* i *collera* o *crim de collera* no tenen res a veure amb mossàrab ni amb *roder*,³⁸ el qual tampoc no té aquesta estirp.³⁹

36. DECat, II, pàg. 822b. 25-26. Vegeu només, per exemple GILI, *TLex*, s.v. *collera* i COVARRUBIAS, *Tesoro*, s.v. *cuello*.

37. També existeix el verb derivat *acolellar* tant a Espanya com a Amèrica. Vegeu DH, s.v.

38. Com ja he dit més amunt, hom no ha tingut en compte que per designar aquesta mena de gent es disposava de denominacions com *bandoler*, *bandejat*, *foreixit*, etc.

39. La vitalitat de *collera* a València és patent amb usos metafòrics com el del P. GALIANA, 1767: «Que siga yo tan ase y tan gran tros de *collera* que no acerte a recordar-me'n» (*Rondalla de Rondalles*, ed. J. E. PELLICER BORRÀS, pàg. 206).

5. 2. L'etimologia de *RODER*

Havíem quasi oblidat el *roder*. L'origen del nostre mot s'ha de cercar en la família del verb francès *rôder* «errer, aller et venir dans un lieu avec une intention hostile ou suspecte» i del seu derivat *rôdeur* «malfaiteur, voyou qui attaque et dévalise les passants». Aquest darrer apareix sovint en fulletons del segle passat i com un fet sociològic en els sintagmes *rôdeur de barrière* (Vidocq, *Vrais myst. Paris*) i *rôdeur de nuit*:

«Il y a un mois à peine, M. Boucly, procureur du roi, reconnaissant dans son discours de rentrée, que l'ordre social actuel présente des plaies sans nom (...) qu'on y marche continuellement entre les fourneaux allumés des recéleurs et les poignards des *rôdeurs* de nuit».⁴⁰

En el moment de redactar aquestes notes, escolte a la Televisió francesa (programa de les 20 h. del dia 7 d'agost de 1991) que s'ha comès un horrible assassinat de cinc persones al Nord de França; els cadàvers foren trobats a Bèlgica i el fiscal o «procureur du Roi» descartava que hagués estat un «crime de *rôdeur*».

El verb francès *rôder* és documentat amb diverses grafies des de 1418 (*rodder un endroit; rôder le pays*, 1549, Estienne; *rauder*, 1530, Palgrave); i el substantiu *rôdeur* des de 1538 en el diccionari d'Estienne o Stephanus. Aquesta família etimològica francesa és explicada com a manlleu del provençal antic *rodar* «vagabonder, tourner çà et là», que hom enregistra devers l'any 1300, i que a son torn ve del llatí *ROTARE* «moure circularment, fer girar».⁴¹ Som un altre cop amb la família de

40. L. BLANC, *Organ. trav.* (1845), pàg. 33. Agraesc al Prof. P. Rézeau, de l'Institut National de la Langue Française de Nancy, l'amabilitat que ha tingut de proporcionar-me les proves dels articles *rôder* i *rôdeur* del *Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XXe et du XXIe siècle (1789-1960)*, en curs de publicació.

41. FEW, X, pàgs. 496-498, s. v. *ROTARE*. Ja sabem que aquest sentit del verb *rodar* també és català, però el francès l'ha pres del provençal antic.

rodar i *roda*, i el sentiment lingüístic valencià que l'hi relaciona no anava tan foraviat com hom ha volgut pretendre.

El pas a casa nostra es produeix naturalment amb pèrdua de la pronunciació làbio-velar [oe>e], i el francès *rôdeur* esdevé *roder* (compareu *chauffeur* > *xofer* i esp. *chófer*; *amateur* > *amater*).⁴² El mot francès *rôdeur* estigué de moda als segles XVIII i XIX (els exemples que en forneix el TLF són ben il·lustradors) i no sorprèn que fos manllevat; avui tampoc no ens estranya gens d'usar o de sentir usar el terme *maffioso*.⁴³

He arribat a la fi d'aquest apartat del bandolerisme i dels suposats exemples mossàrabs.

6. CLOENDA

Hom havia parlat de les «kharğas» valencianes, on es conservava la llengua pre-jaumina. El 1976 vaig tenir ocasió de demostrar que aqueixos poetes àrabs i jueus que escrivien llurs refranys o «markaz» en romanç usaven un material hispànic comú, el qual tant el trobem a Sevilla com a Navarra, i que els mossàrabs valencians no mai havien dit **corağón* per *cor* ni **manyana* per *matí*.⁴⁴

Ací he hagut de lluitar amb apel·latius que han resultat ésser uns mossarabismes-fantasmes. Quan veig que l'aplicació d'aquest boirós

42. El diccionari castellà de Terreros y Pando dedica el darrer volum (1793) a vocabulari invers. Ací surt «*Rôder*. rodar por las calles» i «*Rôdeur*. Tuno, rodeador, tunante, vagabundo, redelero». Aquest *redelero* és una errata per *rodelero*, com ho mostra l'article amb aquesta entrada (1783): «*Rodelero*, el que usa rodela [...]. También llaman *Rodelero* al que ronda de noche. Fr. *rôdeur*».

43. En la discussió que va seguir la ponència, el Sr. Miralles indicà que a Eivissa al segle XVI es deia *rodar la terra*. És un paral·lelisme de la construcció occitana de *rodar*. El francès *rôdeur*, però, equival al nostre *rodador*.

44. G. COLÓN, *El léxico catalán en la Rumania* (Madrid, Gredos, 1976), pàgs. 160-163.

origen s'estén a d'altres mots com *almorzar*, *artimó*, *catxirulo*, *coixo*, *colomello*, *corbo*, *cuquello*, *fondo*, *mosseguillo*, *orxata*, *sapo*, *trepitjar*, *vado*, *xerna*, *xiquet* i tota una rècula més, tinc la sensació anguniosa que l'arbitrarietat s'ha erigit en regla suprema. Com a noms comuns de la llengua prenc el risc d'afirmar que a casa nostra de mossarabismes no n'hi deu haver gaires, si tant és que en queda algun; i, si n'hi ha, no són certament els mots que en determinades obres en duen la còmoda marca. Totes aquestes tirallongues amb què se'ns obsequia són foras-terismes, en la major part dels casos aragonesismes o castellanismes.

Aquells cristians pre-jaumins van desaparèixer sense deixar rastre en la llengua; no hi havia mossàrabs a València quan el rei Jaume hi va entrar el 1238 (ni n'hi havia a Sevilla quan entrà el rei Ferran III de Lleó i Castella). El nostre idioma valencià és simplement el català dut ací amb la reconquesta. Com que som un «poble ajustadiç» (Eiximenis dixit),⁴⁵ rebérem també més influències de Ponent que, per exemple, Mallorca; la base, però, és la llengua catalana. El contacte amb el Principat no es va interrompre mai i l'emigració des d'aquí fou ben conspícua: els casos literaris de Ramon Muntaner, dels poetes March, d'Eiximenis i ara de Galba són idonis per il·lustrar aqueix fluir constant cap a les contrades del Sud. Les famílies nobles del Principat tenien quasi totes una branca valenciana; i el mateix devia succeir amb altres estaments.

Si volíem salvar alguna cosa, potser que l'element mossàrab abans d'esbargir-se deixés les seves petjades en la toponímia major i menor del País Valencià. Els entesos —jo no en sóc— ens ho diran. L'única cosa que demane és que les propostes etimològiques que es faran tinguin més consistència que algunes de les suggerides fins ara. Per no esmentar el topònim de *Vallclara*,⁴⁶ em referiré al *Clariano* d'Ontinyent,

45. Lletra als jurats de València: «Huytenement, car hauets a governar molt poble, e d'aquell hi ha molt ajustadiç de diverses terres; per la qual cosa es gran dificultat ha unir a les leys de la terra» (*Regiment de la cosa pública*, en F. EIXIMENIS, *Obres*, ed. R. MIQUEL Y PLANAS (Barcelona, s. d.), pàg. 6).

46. Vegeu la documentada nota del P. AGUSTÍ ALTISENT, *Vallclara: no Bi-clara*, en «Societat d'Onomàstica». Butlletí Interior, XXXVII (Setembre, 1989), pàgs. 1-2.

que és una denominació nascuda al segle XVI en l'escola de retòrica d'aquest poble.⁴⁷ Si evangèlicament per llurs fruits els hem de conèixer, no confie massa en la matèria mossaràbiga ni aràbiga continguda en algunes mostres toponímiques donades al públic recentment.⁴⁸

No pense, doncs, continuar ocupant-me d'aquestes singulars propostes etimològiques dirigides al romànic pre-català. Res no és pitjor que tenir ben llesta, preparada, adobada i amanida una teoria i col·locarla a tort i a dret. Hi ha en el camp de les relacions hispano-aràbigues massa problemes apassionants que requereixen la nostra atenció per continuar empaitant «entelèquies». Quan hom ens oferirà documentació adequada sobre tal suposat mossarabisme, l'analitzarem i estudiarem amb interès. Altrament, només amb afirmacions peremptòries i rampells d'inspiració, no hi ha filologia.

7. CORPUS D'EXEMPLES

8. EL PARELL SINONÍMIC ANYELL VERSUS CORDER

8.1. anyell

1. 1363 *Furs de València*, Pere el Cerimoniós: «Rúbrica que alcú no gos matar o fer matar *cordero* alcú o *cordera* o *anyel* menors de un any. Item, per tal que major abundància de bestiar e carns sia haüda en lo dit regne e per tolre infecció de les gents, sia provehit e ordenat que d'ací avant alcuna persona de qualque ley, condició o stament sia no gos o presumisca matar o fer matar alcun *cordero* o *a[n]yell*, els menors de un any per ops de vendre. E qui contrafarà pach per pena

47. EMILI CASANOVA, *Sobre el topònim Clariano*, en *Llibre de Festes de la Puríssima* (Ontinyent, 1986), pàgs. 42-44 i comentat per l'autor en *Joan Corominas. Premio Nacional de las Letras Españolas 1989* (Madrid, Anthropos-Ministerio de Cultura, 1990), pàg. 99.

48. Vegeu la ressenya de l'arabista Carme Barceló a la revista «Al-Qantara», XI (1990), pàgs. 555-557.

cinch solidos per cascuns dels dits *anyels*, pagadó les dues parts a les obres dels murs e vals [. . .]» (ms. A. fol 129v^o)⁴⁹ [veg. núm. 11].

2. Antoni Canals, *Scala de contemplació*: «O!, las!, dissipades ueg que són aquelles glorioses carreres per les quals los amichs del spos solien seguir l'*anyell* en tot loch on anàs, per on les donzelletes infantès, amants a tu, senyor Ihesu Crist, corrien en la odor dels teus unguents».⁵⁰

3. Sant Vicent: «aygua... probàtica, que vol dir purificació, que quan los fills de Israel volien offerir lo sacrifici a Déu o una ovella o *anyell* o vedell, veus que primo lavaven aquella ovella en aquella aygua e la fahien bella e pura» (*Sermons*, ed. G. Schib, Barcelona, ENC, vol. V, pàg. 157) [vegeu núm. 14].

4. Jaume Roig, *Espill*:

«pari fill fort
destruynt mort,
pari *anyell*
tol pecat vell» (ed. Chabàs, v. 11455).

«ni d'or anell,
corder, *anyell*,
no carn ni grex;
mas si matex
dant per estrenes» (v. 13664).

49. Remarqueu alguna variant menor en l'incunable del 1482 imprès per Lambert Palmart (P, pàg. [283a], aquest duu sempre la grafia *anyells*).

50. Els dos esments de Canals (60, 12; id. 54, 21 en el lèxic de Casanova, s.v. *anyell*) són sospitosos. Controlats al manuscrit de la Biblioteca de Catalunya a precís meus per l'amic Amadeu Soberanas, tenim que el primer no diu **anyell* sinó *cinyell*: «en tu ha cinyell de castedat, qui restreny los ronyons luxuriosos» (fol. 101r^o); l'altre no duu bé la referència, la qual és en la poc acurada transcripció del P. Roig Gironella, AST, XLVI, pàg. 64, línia 21 (=pàg. 138). Cal considerar, però, que el començament de la frase ha d'ésser una exclamació. Vegeu al ms. fol. 103v^o.

«brufol portant
jou, dret laurant:
anyel rostit,
tot engolít,
os no trencat» (v. 13923).

«e feu lo franch
aquella sanch
del sant *anyell*» (v. 14307).

«A ell alt cridant
anyell benigne,
com fa lo signe,
ab veu molt fort» (v. 14469).

«novell ramat
elet, triat
anyells, moltos;
barbuts cabrons
abandonant.» (v. 14465).

«l'obedient
anyel, corder,
qui volenter
hi es vengut,
es franch remut
complidament.» (v. 14479).

5. Sor Isabel de Villena: «se deuia menjar lo *anyell* pascal ab pa alís, sens neguna mescla de leuat.» (*Vita Christi*, ed. Miquel y Planas, II, pàg. 241, lin. 8069= incunable fol. 178 v°); «volia la ley que fos menjat lo dit *anyell* ab such de letugues agrestes.» (II, pàg. 241, lin. 8081= incunable fol. 178 v°); «se deuia menjar *lanyell* ab los peus calçats, car lo peu calçat va ferm e sens temor.» (II, pàg. 244, lin. 8164=incunable fol. 179 r°); «se deuia menjar lo *anyell* pascal tenint bastons en les mans.» (II, pàg. 244, lin. 8194=incunable fol. 180 v°); «Volent dir que sa magestat axi com *anyell* mansuet ab molta paciència e callament staria dauant aquells qui li volien levar la vida» (II, pàg. 321. lin. 10835 = fol

199v^oB); «car la gran antorcha qui dara complida lum a tots los ciutadans dela dita gloriosa ciutat, sereu vos senyor qui sou *anyell* immaculat» (III, pàg. 150, lin. 4940 = fol. 256 r°-v^o); «Car aquest es lo ver *anyell* qui ha purgats e denejats los peccats del miserable mon» (III, pàg. 151, lin. 4983 =fol. 256 v°).

6. Roís de Corella: «Entra altra uegada per la nostra cambra lo cruel Pirro, laspasa tinchta, e cascuna de nosaltres esperaua, com *anyel* dauant lo quil mata, qual primer a la mort conuidaria.» («Plant dolorós de la reyna Ecuba», ed. Miquel y Planas, pàg. 23, lin. 284); «mana en lo càrçre comu, hon los delats de greus crims culpables guardats estauen, a Josef tanquassen; lo qual, com *anyel* manssuet, los ferros e cadenes comportaua, ensemps ab paraules de abominable uituperi» («Història de Josef», ed. Miquel y Planas, pàg. 53, lin. 591). Vegeu també *anyell* en Roís de Corella, *Lo primer del Cartoxà* (1496): «fins que pujant al mont de Calvari ab dolor que morir desiges, devotament supliques que la creu te dexe y encara que sia content que no a ell, *anyell* sens macula, mas a tu per ell crucifiquen» (fol 3r^ob)i «scolta y mira: aquest és lo *anyell* de Déu, aquest és lo qui los pecats del món leva» (8^oa).

7. Miquel Péreç, *Imitació*, «[...] has aparellada gran cena, en la qual has donat a menjar, no *lanyell* que era figura, mas lo teu Cors e Sanch sacratissima» (ed. Miquel y Planas, pàg. 219, lín. 6722).

8. segle XV (1482?), De dècimes i primícies: «De *anyels* e de cabrits sia donada delma drete de x e de més, mas de x enjús sia donada mealla tant solament per cascú» (cf. *Furs de València*, IV, Barcelona, ENC, 121, pàg. 291).⁵¹

9. 1519, *Poesia religiosa del segle XVI*:

«Doncs, vós, Senyor meu, clement i benigne,
puix Déu e ver hom per fe io us confesse,

51. Sobre el text vulgar d'aquesta sentència jaumina a propòsit dels delmes, vegeu les observacions que fem en la nostra edició, *op. cit.*, pàgs. 296-297. Compareu el que diu PERE HIERONI TARAÇONA (*Institucions dels Furs del regne de Valencia* (Valencia, 1580), pàg. 86; Títol XIII «Dels delmes»), ací en els texts de la secció de *corder*.

vullau fer en mi, jatsia indigne,
 que, de pecador, io sia fet digne,
 ia a vós beneir jamés io no cesse.
Anyell figurat e ver sacrifici,
 puix tant vos creem sots vel i cortina,
 vullau-nos donar tan gran benefici,
 que dins paradís, puix tant sou propici,
 mirem vostra faç humana e divina.» (III, pàg. 49).

10. 1575, Onofre Pou, *Th. puerilis*: «Cordero, o *añell*. Agnus, ni» (pàg. 41) [vegeu la secció de *corder*].

8. 2. *Corder*:

11. 1363 *Furs de València*, Pere el Cerimoniós: «Rúbrica que alcú no gos matar o fer matar *cordero* alcú o *cordera* o *anyel* menors de un any. Item, per tal que major abundància de bestiar e carns sia haüda en lo dit regne e per tolre infecció de les gents, sia provehit e ordenat que d'ací avant alcuna persona de qualque ley, condició o stament sia no gos o presumesca matar o fer matar alcun *cordero* o *a[n]yell*, els menors de un any per ops de vendre. E qui contrafarà pach per pena cinch solidos per cascuns dels dits *anyels*, pagadós les dues parts a les obres dels murs e vals [...]» (ms. A. fol 129^v) [vegeu dalt, s. v. *anyell*; núm. 1].

12. 1390, Castelló: «Es ver que el misatger de la ciutat de Terol no és acordat a. x. sous, ans n'è haver consultació de la ciutat e nosaltres de Castelló, e axí havem finat. Axí matex acordà que fos feta memòria als misatgers que no meten en nombre *cordés* ni cabrits al feyt de pagar preu per centenar sinó nadius del any» (publicat per J. Sánchez Adell, *Villahermosa*, pàg. 333).

13. any 1390, in *Ordinacions Castelló*, pàg. 229 passim (acord amb Terol, veg. supra § 3).

14. Sant Vicent: «Aprés, quan naix lo cabrit, tantost se gira a mamar derrere: e qui.l li ha mostrat? Lo *corder* coneix la mare entre .D. en lo bel» (*Sermons*, ed. ENC, I, pàg. 23. 26); «Quants quarters de vi

havem?, etc. Axí matex dels *corders* e cabrits, etc.» (III, pàg. 250)
 «Quinto, fahien sacrifici... E quiny? Offerien o bous, o vaques, o *corders*, o cabrits, coloms, tortres, e lo prevere prenien-les e degollave'ls, e escampaven la sanch sobre l'altar» (III, pàg. 251).

15. Jaume Roig, *Espill*:

«cert no furtava
 cabrit, *corder*,
 com la muller
 del cech Tobies;» (v. 11205)

«ni d'or anell,
corder, anyell,
 no carn ni grex;
 mas si matex
 dant per estrenes» (v. 13664)

«l'obedient
 anyel, *corder*,
 qui volenter
 hi es vengut,
 es franch remut
 complidament.» (v. 14479).

16. ca. 1461, Inventari del príncep de Viana: «Primo en poder de dona Na Phelippa muller den Miquel Ros quondam es una nau dor asseguda sobre un *corder* que pesa denou marchs set onzes de pes de Barchinona y una ymage de la Trinitat dor guarnida de perles «.⁵²

17. *Eximplis e miracles*: «CCLXXXVI. - Exempli de dos ladres, e

52. *Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* (1864), pàg. 265. Aquest text, l'únic que no és valencià, inventaria objectes que estan empenyorats; aquí es tracta de joies, i no veig massa bé què hi fa el *corder* com a peu d'una nau.

de un hom rancalós, segons que recompte Narrator. En Normandia en una aldea staua la sgleya fora de la aldea, alt en una muntanya, e dos ladres feren companyia, e emprengueren entre ells que la un anas furtar un sach de nous, e laltre un *cordero*; e que aquell primer qui vengues ab lo furt que speras laltre en la dita sgleya. [...] lo ladre qui trencaua les nous cuydas fos son companyo que portas lo *corderon*, e dix li: Es gras ?» (I, pàg. 264).

18. 1443, doc. de Benassal (Maestrat): «Item foren trobades en les ovelles que en Jacme Gascó tenie a miges, les quals foren complides foren partides e vengueren ne apart dels dits Johan Prunyosa e postum ovelles majors, ço és primals e de aquí amunt LXVIII *corderes* cinch, boregos tres, segals hu, e dos cabres, lo qual bestiar per la dita dona fonch donat a-miça lana e migs *cordés* an Pere Arbró de Benaçal» (BSCC, VII, 1926, pàg. 245).

19. 1521, Bonllavi: «moltes ovelles y molts moltos y *corderos*», (fol 48vº B. 2) [aquests *corderos* no són al text de Llull, cf. *Blanquerna*, I, ENC, pàg. 267, 15).

20. 1562, Timoneda:

«La u (sc. pastoret) porta un *corderet*
l'altre li porta una fona,
l'altre li porta un xiulet
i una fogassa redona,
en bon punt i en hora bona»
(*Flor d' enamorats*, ed.

J. Fuster, València, Albatros, 1973, pàg. 141).

21. 1575, Onofre Pou, *Th. puerilis*: «Estable de *corderos*. Agnile, is» (pàg. 33); «*Cordero*, o añell. Agnus, ni | *Corderet*. Agnellus, li. | Cosa de *Cordero*» (pàg. 41); «Carn de *cordero*, Agnina, æ» (pàg. 190); «axi com la ouella que hou lo *cordero* qui bala...» (pàg. 282).

22. 1580, Pere Hieroni Taraçona: «... y per los cabrits y *corderos*, si seran de deu amunt, pagues delme: y de deu auall, pagues mealla solament» (*Institucions dels Furs y privilegis del regne de Valencia*, Valencia, 1580, pàg. 86; Títol XIII «Dels delmes»).

9. EXEMPLES DE *COLLERA*, *COLLERAT* I FAMÍLIA9. 1. *Corona d'Aragó*

1. 1292, kalendas febr.: El rei als procuradors, justícies, jurats i altres oficials vol «quod sarraceni tam mercatores quam *collerati* tam de Granata quam de aliis locis qui veniunt vel venire voluerint ad regnum Valencie seu aliam terram nostram sint salvi cum omnibus rebus et mercibus quas portabunt»... que no els posin cap impediment per venir estar i tornar, ben al contrari, mentre paguin els peatges i lleudes deguts per cens i mercaderies (ACA, reg. 90, f. 289v^o; comunicat per Mª T. Ferrer i Mallol; cf. *Frontera*, pàg. 50).

2. 1292, 2 de març: Jaume II mana als procuradors, justícies, jurats i altres oficials del regne de València que permetin venir i estar en aquest regne tots els sarraïns que vinguin de Granada i d'altres llocs per poblar-lo. Mana el mateix respecte als sarraïns anomenats *acollerats* que porten mercaderies al regne de València. Han de respectar els bens i propietats de tots (ACA, reg. 91, f. 73v^o; com. per Mª T. Ferrer i Mallol)*.⁵³

3. 1296, Elx, Jaume II: «Nos Jacobus et cetera, guidamus et assecuramos universos et singulos sarracenos *acollaratos* et mercatores de locis seu partibus domini regis Granate, apud civitatem Murcie seu loca alia nostri regni Murcie venientes ...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 227, doc. núm. 4).

4. ca. 1300, Fuero sobre el fecho de las cabalgadas, Tit. XLII: «Et si fueren *acollarados* o mercadores (sc. los prisioneros moros) et seran tomados fuera de las labradas del logar, que pierdan las *colleras* et los cuerpos e la merced del rey» (citad per Ramos Loscertales, *Cautiverio*, pàg. 115, nota 3; cf. DH, s. v. *acollarado*).⁵⁴

53. L'asterisc * significa que no hem pogut aconseguir el document ni en disposem del context.

54. No sabem d'on han tret els redactors del DH la definició d'*acollarado*: «En la Edad Media se decía del buhonero o mercader ambulante que llevaba pendiente del cuello, mediante una especie de collar, la carga que vendía»; fa l'efecte que hom descriu el francès *colporteur*. En corregir proves, dispose de

5. 1300: «Be a II meses passats que III moros de *aculerats* qui eren de Granada, ixién del regne de València ab LX. ab LX. menys I coutells e aquells portaven en Granada, e aquells en Bn. G. pres al port Dontinyent ab los dits coutells per so com es estada feita crida de manament vostre per tot lo regne de València que negu hom sie cristia sarrahi o juheu no traga armas ne altres coses vedades del dit regne de Valencia. Los quals moros lalcadi de Valencia per Suna jutga que fossen per tots temps catius vostres, e nos, senyor, venem aquells per mille solidos» (Ramos Loscertales, *Cautiverio*, pàg. 115, nota 4).

6. 1300: «El justicia de Penaguila pres IIII moros *aculerats* de Granada, los II almugavers e los altres II grans clergues en lur lig, los quals anaven en la terra den Bn. de Sarria no en manera de be... los quals, com no portasen armes ni altres coses vedades ni sabesen per çert que anassen per ningun mal, delivram e absolvem de le preso» (Ramos Loscertales, *Cautiverio*, pàg. 115, nota 4).

7. 1301, 29 de gener, Jaume II al «baile» de Múrcia: «Intelleximus quod tempore Abraham Abuças Abenphut, regis rexch Murcie quondam, consueverunt fieri sive cudi octave duplarum auri quando requirebantur per sarracenos *acolleratos* seu alios qui ipsas octavas duplorum necessarias habebant, et quod nunc, vos seu illi sarraceni qui octavas duplarum predictas cudere consueverunt, non presumistis ipsas octavas cudi fracere (sic) sine nostra speciali licencia et mandato una cum *acollerati* seu sarraceni predicti non veniant, ut intelleximus, ita frequenter ut consueverunt, ad regnum Murcie, propter defectum dictarum octavarum et propterea diminuatur redditus nostri Murcie» (J. Torres Fontes, *Collección de documentos para la historia del Reino de Murcia, II. Documentos del siglo XIII*, Murcia, 1969, pàgs. 142-143, doc. núm. 138).

8. 1307, 26 de juny, l'arraís de Crevillent a don Goçalbo Garcia: «...fago vos a saber que vi vuestra carta lla quall entendi enrazon dellos Genetes bien como vos oyestes las nuevas bien asy fueron en truenos mas no fue nada e mas que pues que este roydo fue en la tierra de los genetes vinyeron *colarados* de la tierra del Rey de Granada e

l'article *acollarado* del *Diccionario del español medieval* de BODO MÜLLER (Heidelberg, Winter, 1992, I, pàg. 460), al qual envie el lector.

dixieronme que no es nada e yo tengo alla .ii. ombres mios bien a II. meses que envie por saber nuevas...» (Giménez Soler, *La corona de Aragón y Granada*, BRABL, III, 1906, pàg. 362, nota 2).

9. 1309, Jaume II al rei de Castella: «E agora nuevamente havemos entendido que el vuestro adelantado del reino de Murcia ha tomado muchos moros *acollarados* de la tierra del dicho rey de Granada con todo lo que trayan e aquellos ahùn tiene presos. On, rey, porque a nos es visto que por razón de la presón de los ditos moros *collarados* nos podremos cobrar e aver los ditos mercaderos de la nuestra tierra en manera de camio o redemción, por esto, rey, vos rogamos muy caramente que por [vuestras] cartas mandedes muy expressament al dicho adelantado vuestro [del] regno de Murcia que los ditos [m]oros *collarados*, que tiene presos, non los liure por nin[guna] manera ni los absuerva, [entró] que los nuestros mercaderos que presos son en tierra del rey de Granada sean sueltos. E que entre tanto [... deli]jure de los ditos moros *collarados* al procurador [nuestro en el] regno de Valencia, tantos como [...son los] ditos mercaderos nuestros presos e aquellos que más pueda» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 255, doc. núm. 35).

10. 1326, infant Alfons al conseller reial Gondisalbo Garsia: «... recognoscimus... quod ad preces nobilis Jacobi de Exerica concessistis et dedistis eidem tres sarracenos quod dicebat esse de terra sua quique capti fuerunt sicut *collarati* in locis vel terminis de Chinosa et de Monnovar, in quibus vos ex concessione domini regis merum imperium exercetis» (ACA, C, cr. Jaume II, caixa 134, núm. 208; com. per Mª T. Ferrer i Mallol).

11. 1333, Alfons el Benigne als jurats de València: «...vobis secrete narravit unde constare quod quatuor *acoylarats* Granate venerant in regno Valencie et vendiderant raubas de sirur (?) in locis de Benaguazir et de Villamarxant et de Manizes usque ad valorem XXX millia sol. et emerant seu emi facerant arma secrete secum deferenda et quod post adventu ipsorum *acollarats*, sarraceni nobilis Lupi de Luna licet iam parati existerent armis et muniti paraverunt se adhuc melius armis predictis et quod creditur quod similem formam tenuerunt alii sarraceni regni Valencie antedicti recepimus... Quare... mandamus... iamdictos *acoylarats* diligentissime perquiratis ipsosque

capiatis et contra eosdem procedatis» (ACA, C, reg. 534, f. 125r^o-v^o; transcrit a la tesi inèdita de Manuel Sánchez, *La corona de Aragón y Granada*, doc. 133).

12. 1336, València, rei Pere el Cerimoniós: «...emebatis ad opus eorumdem enses et gladios magnos et parvos et alias merces diversas pro deferendo easdem clam ad dictum regnum Granate et recolligebatis in domo vestra sarracenos *acollarats*, quodque sustineratis diversos sarracenos almugaveros et mercatores dicti regis Granate, ad opus quorum emeratis arma et diversas merces» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 279, doc. núm. 58).

13. 1337, 18 juliol: Pere el Cerimoniós al batlle del regne de València: «Cum nos cum litera nostra... mandaverimus iusticie et baiulu loci de Castalla quod illi quatuor *sarraceni collarati* qui capti fuerant per Dominicum de Sancto Petro et eius socios restituerentur et traderentur dicto Domino... quod Dominicus de Sancto Petro et eius socii qui eos ceperunt et sua corpora morti exposuerunt ex illis aliquid consequuntur...» (ACA, reg. 861, f. 310v^o; publicat per J. Vincke, *Königtum und Sklaverei im aragonischen Staatenbund während des 14. Jahrhunderts*, «Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens», vol. 25, pàg. 58, doc. núm 36).

14. 1338, Pere el Cerimoniós al rei de Granada: li comunica que ha alliberat Jucef Xarrí, que havia estat pres i venut com a captiu a Xàtiva perquè «participava contínuament ab *acollarats*» (ACA, C, reg. 555, ff. 66v^o-67r^o; cf. Ferrer, *Frontera*, pàg. 279).

15. 1341, 15 de gener, València: El rei Pere remet a uns sarraïns de l'alqueria de Sot qualsevol acció contra ells perquè, sense llicència del batlle general de València, anaren «tanquam *acollarati* ad regnum Granate cum mercimoniis» i en tornaren (ACA, C. cr. Pere III, núm. 3859; Ferrer, *Frontera*, pàg. 51).

16. 1341, Don Juan Manuel al rei Pere el Cerimoniós: «Sennor, s[abed] que, d[es] que yo fui en Villenna, entendí por vasallos míos e por otros omnes buenos de vuestro sennorío que, des que Bernard Valles sallió de seer cabeça e guarda de las atalayas e escuchas e atajadores, que vos fasedes tener en el Cannaveral e en otros passos de río de Segura, que entran e sellen de cada día moros e *acollarados* por

tomar lengua [p]o[r] la tierra, ...mis vassallos toparon en término de Almansa con treynta *acollarados* o más [que venían] del regno de València e, entre las otras cosas que levavan, levavan muchas armas e otras cosas e cinco mugeres christianas» (Ferrer, *Organització*, pàg. 473, doc. núm 155).⁵⁵

17. 1342, 26 de març: Guiatge a favor de Pere Çabata, senyor del lloc de Tous fins al diumenge de Quasimodo. Es inculpat, entre altres crims, d'haver acollit *acollarats* sarraïns (ACA, reg. 873, f. 129v^o-130r^o; com. per Mª T. Ferrer i Mallol)*.

18. 1343, 19 novembre: Pere el Cerimoniós concedeix remissió a Alfí, sarraí del lloc de Serra, inculpat de l'assassinat d'Abraham Aboncalo, sarraí *acollarat*, a prec de domèstics seus (ACA, reg. 875, f. 186v^o; com. per Mª T. Ferrer i Mallol)*.

19. 1344, 20 setembre: Remissió a uns veïns d'Ontinyent acusats perquè prengueren de nits uns sarraïns *acollerats* del lloc de Vera, i no pagaren al batlle el dret que pertocava al rei (ACA, reg. 876, ff. 158v^o-159r^o; com. per Mª T. Ferrer i Mallol)*.

20. 1346, 19 desembre: Guiatge a un sarraí, alcadi del rei en el regne de València dellà Xúquer, als seus fills, a un alamí i a un escrivà del fiscal reial dellà Xúquer, que han d'anar per aquí per allà prenent sarraïns *acollerats* i treballant sobre això (ACA, reg. 882, f. 121r^o-v^o; com. per Mª T. Ferrer i Mallol)*.

21. 1348, 21 febrer, Morvedre: Lope de Luna, senyor de Sogorb, s'ha queixat que per estòrcer diners als seus vassalls de Sogorb, Paterna, Benaguatzir, vall d'Almonezir etc. acusen els cristians, jueus i sarraïns de crims de lesa majestat: de marxar a terres sarraïnes «*tantum fures ac eciam collarados vulgariter nominatos*» i sense llicència; de portar armes als enemics i de portar-hi cristians i cristianes lligats com a captius; d'acollir i amagar *collerats*, de conèixer dones cristianes, etc. El rei concedeix remissió d'aquestes acusacions, llevat de la

55. Giménez Soler va donar la data equivocada de 1328 (amb un punt d'interrogació) a aquesta carta i d'aquí ha passat l'errada al DH, s.v. *acollarado* i *acollerado*. Cf. la rectificació de FERRER I MALLOL, *loc. cit.*

seguir ne gitar de lur terme lo rastre de crim quis feu per *collerats* derrerament a Biar es exida la occasio e causa de la mort dels dits moros» (Ramos Loscertales, *Cautiverio*, pàg. 114, nota).

33. 1386, Barcelona, Pere el Cerimoniós al batle de Xàtiva: «Plau-nos, emperò, que totes les altres provisions bones que's puxen trobar a esquivar lo *crim de la collera*, que les ordonets e que après nos en certifiquets, perquè nós en puxam significar nostra intenció. E si en l'endemig haurets trobat algun culpable en lo dit *crim de collera*, sia per vós bé corregit e castigat, de guisa que a tota res sia aximpli.» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 362, doc. núm. 139).

34. 1386, Barcelona, Pere el Cerimoniós: «...per raó de la sua comissió haje a anar a Cocentayna, a la vall d'Elda e als altres lochs nostres de regne de València portan moneda o per nostres affers e, per lo perill que és en lo dit regne de *acollerats* moros e altres persones, sia a ell necessari de haver bona companyia, volem...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 368, doc. núm. 143).

35. 1387, 22 juny, Barcelona, l'infant Martí: Fa tres mesos fou pres a Alcoi, a instància d'alguns sarraïns de la vila, un sarraí de Xirillén «quia dicebatur quod ipse sarracenus soltaverat quendam sarracenum quem duo christiani dicte ville eidem sarraceno de Xirillen vicinum (vinctum?) tradiderant in certa alquerie dicti loci, quem *colleratum* fore asserebant» ACA, C, reg. 2088, ff. 33r^o-34r^o [altra versió del 27 juny, f. 35v^o-36r^o; notificació en català, f. 34r^o-v^o; a R. de Roda sobre el mateix, f. 34v^o-35r^o; com. de M^a. Teresa Ferrer; cf. *Frontera*, pàg. 55].

36. 1388, rei Joan I a Olfo de Pròixida: «...cepisset Hamet Algazir, sarracenum dicti loci de Petrer, racione videlicet *criminis de cullera*, de quo idem sarracenus extiterat inculpatus...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 372, doc. núm. 146).

37. 1388, infant Martí a Olfo de Pròixida: «Novellament són a nós recorreguts los moros del loch nostre de Crivillén proposant reverentment que, sobre la denunciació per homes de Callosa a vós feta contra ells de *crims de plagi o de collera*, comès, segons afermen, en haver recollits en lo dit loch alguns *collerats* moros del regne de Granada, qui en lo mes de abril prop passat han, segons se diu, pres

de conèixer dones cristianes (ACA, C, reg. 886, f. 182r^o-v^o; cf. Ferrer, *Frontera*, pàg. 59).

22. 1365, 17 juny, setge de Morvedre: A prec de Nicolau de Pròixida, Pere el Cerimoniós concedeix remissió a uns sarraïns d'Alcofer; els perdona qualsevol pena civil i criminal per la inculpció «quod aliquos *acollaratos* recollegistis eis que prebuistis auxilium, consilium seu favorem», tant si són culpables com no: Han de pagar, però, les despeses fetes pels oficials (ACA, C, reg. 1209, f. 170 r°-v^o; com. per Mª T. Ferrer i Mallol).

23. 1365 Pere el Cerimoniós: «Quod baiulus generalis cognoscat de *crimine collere* per quoscunque sarracenos commisso» (*Aureum Opus*, cap. 77, ff. 123-123v^o; de 13 desembre de 1365).

24. 1369, Barcelona, Pere el Cerimoniós: «Nós havem entès que alguns envejoses de la ciutat de Xàtiva, en desservey nostre, s'esforcen de molestar e injuriar los moros nostres de la ciutat, accusant-los que sostenen *collarats* e que fan alimares a altres moros e d'altres crims, avalotant lo poble contra ells» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 334, doc. núm. 109).

25. 1370, Pere el Cerimoniós: «Qualiter procedatur per gubernatorem super *crimine collere* commisso per aliquem singularem alicuius loci brachii militaris» (*Aureum Opus*, cap. 120, fol. 141v^o; 17 desembre 1370).

26. 1370, Sant Mateu, *Furs de València*: «Item, senyor, com en los enantaments e processos qui-s fan contra aquells qui són inculpats de *crim de collera* cesse ésser observada forma de fur, a rahó introduhida contra aquells qui són enculpats de alguns crims...» (I-III-106; ed. G. Colón i A. García, Barcelona 1970, I, pàg. 235 i nota 1; cf. ed. P, pàgs. [289-290] i Ferrer, *Frontera*, pàg. 334, doc. núm. 109).

27. 1371, València: «Item, senyor, com per los vostres fiscals e del senyor duch moltes de vegades se cometen aytals fraus que, com algun moro serà difamat de algun homey, furt o altre crim comès en lo loch del baró, del cavaller o altre de paratge, per ço que aytal criminós vinga en mans del governador, denuncian aytal moro de *crim de collera*, per ço que'n haja remissió...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 339, doc. núm. 114).

o saltejat en Domingo Crabers e son fill... almuçàvers malfaytors... a provar rastre de malfeytors *collarats*...» (Ferrer, *Frontera*, pàgs. 373-374, doc. núm. 147).

38. 1388, Joan I: «...e ab plorosos clams de la aljama de Crivillén que alguns moros, los quals per l'amat nostre mossèn Ffrancesch Miró, procurador de Crivillén, vos foren liurats més per tolre scàndal e furor de algunes osts que eren ab vós per encaçar e haver *moros cullerats* del regne de Granada, que havien saltejat en aqueixa terra e presumien ques foçen receptats en Crivillén, que per raó de alscons delictes comesses per ells, presumint lo dit mossèn Ffrancesch que, passat lo tabustol de dit saltajament, li lexariéts los dits moros, los quals vós retenits en manifest tort e greuge, sens alcuna color de justícia e sens absolució o condempnació enpeyent los *crims de collera* o altres ...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 376, doc. núm. 148).

39. 1388, Joan I: «...Mahomat de Xoqua, Hamet Axomadone Mahomat alcadi, los quals gran temps ha són detenguts en poder vostre preses, per ço com se dehie que ells hagueren receptats alguns *collerats*, qui havien saltejats alguns christians en aqueixa terra, e hagueren comeses altres crims...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 378, doc. núm. 149).

40. 1393, Joan I: «Per los missatgers de la vila de Alacant, ara presents en nostra cort, nos és stat humilment supliccat que, com per lo adelantat de Múrcia sie stat pres en Bernat Torre, vehí de Alacant, però ço com vós tenits pres un moro lo qual ab dos altres era entrat l'orta de Alacant ab licència del dit adelantat, e los quals tres moros foren preses en la dita orta e aquells vós feés remetre dient aquells ésser culpables en *crim de collera e de plagi*...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 390, doc. núm. 161).

41. 1396, Joan I: «Entès havem ab insinuació clamorosa que, per relació vostre affermant sinistrament que dins lo loch de Azp seria estat més rastre de *moros collerats* e que ls del dit loch no haurien pogut gitar lo rastre de si ne vulgués liurar *los collerats*, han acordat los del castell d'Oriola fer cent de cavall e certs hòmens ballesters e lancers e ab companya e ajuda dels christians d'aquelles partides, així com de Alacant, Guardamar, Eelg, Crivillén e d'altres, anar sobre lo dit loch de Azp a damenar e haver *los collerats* o per aquells haver

cinquanta moros e fer-ne lur volentat..., los de Azp se scusen que'l rastre posat dins ells no és de *collerats*, mas d'altres persones vengudes a aquell loch ...» (Ferrer, *Frontera*, pàgs. 411-412, doc. núm. 177).

42. 1400, Saragossa, rei Martí: «Quam ut melius citius et velocius perduci valeant ad effectum nonnullae punitiones, quas de quibusdam perdicionis filiis multiplici numero *almugavers acollerats* vulgariter nuncupatis, qui animarum suarum salute obliti omnino et nostre correccionis virgam spernentes in confinibus regnorum nostri et Castellae dictum *crimen de collera* exercuerunt et exercent multipliciter etiam de presenti in publice rei dictorum regnorum et habitantium in eisdem damnum et non modicum nocumentum,...provideatis ac providere possitis in predictis taliter quod dictis *almugavers acollerats* dictum *crimen de collera* comittendi seu perpetrandi de cetero omnis habilitas, facultas atque occasio auferantur.» (Ferrer, *Frontera*, pàgs. 432-433, doc. núm. 197).

43. 1400, Saragossa, rei Martí: «...Guillem Martorell, donzell, lo qual en aquexes partides havem tramès per corregir, punir e castigar lo *crim de collera*, lo qual per alguns fills d'iniquitat d'alcun temps ençà s'és comès e s comet contínuament en aquexes partides...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 434, doc. núm. 198).

44. 1400, Saragossa, rei Martí: «Ffort nos és desplaent e greu com havem sabut vosaltres ésser-vos venguts de la governació de Oriola, a la qual vos havíem trameses e signantment vós, en Guillem Martorell, per punir e corregir asprament lo leig *crim de collera*, lo qual d'alcun temps ençà s'és comès e vui en dia contínuament se comet per alguns fills de iniquitat, appellats vulgarment *almugàvers acullarats*, de la dita governació en gran damnatge de la cosa pública d'aquex regne...» (ACA, reg. 2232, fol. 53vº; Ferrer, *Frontera*, pàg. 437, doc. núm. 201).

45. 1400, Barcelona, rei Martí: «...per ço que cessassen del tot molts mals, dampnatges e cativaments qui cascun dia en lo dit regne, axí de moros com de christians, tractants e donants obra als alguns *collerats* de nostra senyoria, se esdevenien, feyen e seguïen que, si algun cristià de nostra senyoria era pres o cativat, que les aljames dels moros a ses pròpies despeses e messions haguessen aquell haver, remebre e quitar e axí matex, si algun moro era pres o cativat que les

universitats dels cristians haguessen aquell a ses pròpies despeses e messions haver, quitar e reembre, segons que totes aquestes coses e altres en la convenença dessús dita són molt largament contengudes» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 444, doc. núm. 206).

46. 1400, Barcelona, rei Martí: «Martinus, et cetera, fideli de domo nostra Guillermo Martorelli, domicello, commissario super stirpando crimine de collera a regno Valencie per nos specialiter deputato, salutem et gratiam» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 445, doc. núm. 207).

47. 1401, Altura, rei Martí: «Cum nos, ad supplicacionem factam nobis humiliter per brachium militare in curia nostra presens, supersederi providerimus et velimus in omni processu, execucione et enantamento per vos inceptis fieri adversus sarracenos nonnullos certarum aliamarum regni predicti, inculpatas de crimine collarie ac plagie, dicimus et mandamus vobis et singulis vestrum...» (Ferrer, *Frontera*, pàg. 455, doc. núm. 214).

48. 1403, València *Furs de València*: «Tot hom de qualque ley, secta o condició sia incolpat de crim appellat vulgarment de collera, si serà atrobat culpable, sia condemnat a mort natural, axí que del tot muyra, ne donant-se per catiu a nós o en neguna altra manera puscha scapar ans en tot cas sia mort sens alcuna gràcia o perdó, e sens tot altre remey...» (fur IX-VII-82, ed. P, pàg. [378]; duu en l'edició sistemàtica S del 1547 el títol «De crim de collera e de plagi»; cf. Ferrer, *Frontera*, pàgs. 464, doc. núm 223).

49. 1403, València *Furs de València*: «Tot hom de qualque ley, secta o condició sia inculpat de crim appellat vulgarment de collera, si serà trobat culpable, sia condempnat a mort natural, axí que del tot muyra, ne donant-se per catiu a nós o en neguna altra manera puxe scapar [...] Non fuit continuata clausula sequens: Volem que'l present fur haja loch en tots collerats, ajudadors, consentidors e celadors e altres que hauran donat manera o loch al dit crim» (fur IX-VII-83, ed. P, pàg. [426], hi porta com a epígraf «Lo affegiment de alcunes paraules al crim de collera»; cf. Ferrer, *Frontera*, pàgs. 464-465, doc. núm. 224).

50. 1405, Barcelona, tractat de pau entre el rei de Granada i el rei Martí i el seu fill Martí de Sicília: «It. que si durant la dita paz algunos almogaveres o collorados de la senyoria de vos dito rey de Granada en

la senyoria de nos ditos reyes e cativaran algunas personas e aquellas sen levaran en Granada o en otro cualsequiera lugar de vuestra senyoria que vos dito rey de Granada seades tenido mandar a los vuestros alcaydes de Vera e de Beliz el mayor e a sus lugares tenientes e a cadauno dellos que prengan e hayan a su mano e poder aquellos ditos *collorados* o almogaveres e luiren (sic) aquellos de continent a muert corporal e restituescan al Governador de Oriola...» (Giménez Soler, *La corona de Aragón y Granada*, BRABL, IV, 1908, pàg. 360).⁵⁶

51. 1406, València, rei Martí: «Ab grans clamós per lo nostre procurador fiscal és stat denant nós humilment demostrat com alguns sarrains en les valls de Segó, d'Olocau, de Artana e d'altres diverses viles e moreries del regne de València..., moguts de sperit diabolical, no tements Déu ne lo coltell de nostra reyal correcció, han comès *crim de plagi e de collera* e altres a nós per nostre dret e regalies pertanyents de conèxer e encara alguns christians compren, cativen, prenen, furten, detenen, amaguen e celen algunes fembres christianes fahent de aquelles vendes, alienacions, transportacions e remissions de uns en altres una e moltes vegades e tinents aquelles en presons e sots certes guardes, axí com a catius, no lexant-les parlar, star ne conversar ab algun cristià o christiana ni ésser ne usar de sa francha llibertat per gran temps... Per què nós, atesa la enormitat del dit *crim de plagi o de collera* e altres, la punició dels quals a nós e no negú altre se pertany, volents e desijants que dels dits sarrains e alamins, alcadis e vells de les dites valls, lochs e alcaries e de les dites fembres e altres qualsevol moros, los dits crims o altres qualsevol de aquells comitents o consin-

56. Giménez Soler també publica aquí el text àrab del tractat; no hi ha, però, correspondència en la traducció, puix que en el primer cas sols hi ha la versió de d'*almogàveres* (amb literalitat absoluta) i en el segon esment hi posa 'cristians o musulmans'; vegeu *op. cit.* pàgs. 356-357. És curiosa la versió lliure, perquè almogàver deu correspondre a cristià i collerat a musulmà; aquesta equivalència és la que també es dedueix de la lectura atenta de la documentació ací adduïda i de la que es troba en les publicacions de Mª Teresa Ferrer i Mallol, particularment en el seu llibre sobre la *Frontera*. Agraesc a Monika Winet i a Tobias Brandenberger llur amable ajuda en la lectura del text àrab.

tents cometrà, sia feta la punició que's pertany...» (Ferrer, *Frontera*, pàgs. 470-471, doc. núm. 230).

52. 1407, València, *Furs de València*: «Declaram crim de collera e de plagi ésser com alquí o alcuns seran o serà dada obra scientment que sien cativats per portar aquell o aquelles en terra de sarrahins o en altres parts fora regne de València per vendre o abcegar aquells. En altres casos no puxa ésser dit *crim de collera ne de plagi*» (IX-VII-84; ed. P. , pàg. [445]; cf. Ferrer, *Frontera*, pàg. 475, doc. núm. 233).

53. 1407, Aljama de Crevillent als consellers de Barcelona: «Item com lo governador de Oriola e en part del regne de València, ultra Sexona o son lochtinent en la conexença dels *crims de plagi e de collera* al dit governador en loch del molt alt senyor rey pertanyent se hagués injustament prejudicant los dits vostres moros del dit vostre loch de Crivillén e de la vostra vila de Elg e per ço lo dit senyor rey, en vida de la molt alta senyora reyna dona Maria, que poch temps ha és finada, hagués atorgat aquella graciosament de sa vida la jurisdicció e conexença dels dits *crims de plagi e de collera* en los dits vila e loch... a ffi que'ls dits vostres moros en llur justícia no fossen prejudicats, e...» (Ferrer, *Frontera*, pàgs. 479-480, doc. núm. 237).

54. 1424, València: Hom eximeix uns moros de València de certs delictes, excepte de «*crim de collera*, e que no sia sodomita, falsador de moneda ne haie comés crim de lesa majestat» (Piles Ros, *Bayle*, pàg. 153, doc. núm. 134).

55. Eiximenis, *Regiment*: «[...] que lo nom de aquell maluat Mafomet no permetats per res honrar publicament a ells, per tal que Deus no sia airat contra vosaltres ni contra la terra. Axi mateix fa mester que los *cullerats* hi sien perseguits fins a la mort, e aquells quilts fauorejen aci mateix en la terra» (ed. Miquel y Planas, pàgs. 5-6).

9. 2. *Corona de Castella*

56. s. XIII, *Fuero de Ledesma*: § 313. «Estos son los fueros de los porteros. Quien aduxier bestias cargadas desde Duero a Ledesma o a su termino, den en portalgo, por bestias mulares e cauallares, por cada

bestia, .iii. dineros. E esto se aduxier madera o casca. E por bestias asnales, tres tres (sic) meayas. E por omne que *collera* troguier, de enportalgo tres meayas por cada cabeça...» (*Fueros leoneses*, ed. A. Castro y F. de Onís, Madrid, 1916, pàg. 270).

57. *Fuero de las cabalgadas* (veg. dalt, núm. [4]). ca. 1300, Fuero sobre el fecho de las cabalgadas, Tit. XLII: «Et si fueren *acollarados* o mercadores (sc. los prisioneros moros) et seran tomados fuera de las labradas del logar, que pierdan las *colleras* et los cuerpos e la merced del rey» (citad per Ramos Loscertales, *Cautiverio*, pàg. 115, nota 3; cf. DH, s. v. *acollarado*).

58. ca. 1430, Marqués de Santillana, *Serranillas*: «Traía saya apretadal muy bien presa en la cintura, l a guisa de Extremadura l çinta e *collera* labrada. l Dixe: «Dios te salve, hermana; launque vengas de Aragónl desta serás castellana» (*Cancionero Castellano del siglo XV*, ed. R. Foulché-Delbosc, Madrid, 1912, I, pàg. 571b =NBAE, vol. 19).

59. P. Las Casas (*Tratados*, I, p 59): «Enviava españoles a hacer entradas, que es ir a saltear indios a otras provincias, e dejaba llevar a los salteadores cuantos indios querían de los pueblos pacíficos e que les servían. Los cuales echaban en cadenas porque no les dejasen las cargas de tres arrobas que les echaban a cuestas. Y acaesció vez, de muchas que esto hizo que de cuatro mil indios no volvieron seis vivos a sus casas, que todos los dejaban muertos por los caminos. E cuando algunos cansaban e se despeaban de las grandes cargas y enfermaban de hambre e trabajo y flaqueza, por no desensartarlos de las cadenas les cortaban por la *collera* la cabeza e caía la cabeza a un cabo y el cuerpo a otro» (= *Brevíssima*) [cf. «los llevaban los soldados en cadenas y en sogas atados» (I, pàg. 205) i encara: «estando en la cadena por no la abrir» (I, pàg. 213m-b)].

60. P. Las Casas (*Tratados*, I, p 147): «Para este infelice viaje llevó él (sc. el tirano alemán) y los demás infinitos indios cargados con cargas de tres y cuatro arrobas, ensartados en cadenas. Cansábase alguno o desmayaba de hambre y del trabajo y flaqueza. Cortábanle luego la cabeza por la *collera* de la cadena, por no pararse a desensartar los otros que iban en las *colleras* de más afuera, e caía la cabeza a una parte y el cuerpo a otra, e repartían la carga de éste sobre las que llevaban los otros» (= *Brevíssima*).

61. P. Las Casas (*Tratados*, I, pàg. 155): «Afligíanlos y matábanlos con echalles cargas como a bestias. Cuando alguno cansaba o desmayaba, por no desensartar de la cadena donde los llevaban en *colleras* otros que estaban antes de aquel, cortábanle la cabeza por el pescuezo e caía el cuerpo a una parte y la cabeza a otra, como de otras partes arriba contamos» (= *Brevíssima*).

62. P. Las Casas (*Tratados*, I, pàg. 517): «... e idos los otros los entregaban a quien ya los tenían vendidos por esclavos, y los metían en el barco o navío y así los llevaban. Otros decían que no los vendían por esclavos, sino por naborías. Naboría quiere decir que le sirve continuamente en casa, de la misma manera que esclavo, sino que pública ni secretamente los pueden vender sin pena. De manera que solamente difieren en el nombre, porque en efecto lo mismo es. Llevábalos el que los compraba en sus *colleras* y *cadena*s de hierro e transportábalos ciento y doscientas leguas, y sin tener hierro del rey los herraba en la cara con letras de su nombre» (= *Tratado quinto*).

63. 1549, Nueva Granada: «(a los indios) los mataron en el viaje, y con *colleras*» (Docs. Colombia, X, 222) (en P. Boyd-Bowman, s. v. *collera*).

64. 1594, Ciudad de México: «sacado de una grave cárcel y *collera*» (Carv, 469) (en P. Boyd-Bowman, s. v. *collera*).

65. *Jornada de Omagua y Dorado*: «... y a cabo deste tiempo, a media noche le tomaron dentro en un boio, y allí le prendieron (sc. a Pedrarias) el don Julián con otros cuatro del pueblo, y lo trujeron adonde estaba preso el Diego de Alarcón, y les echaron dos *colleras* de hierro a cada uno, y una cadena que, a ser de oro, había bien para gastar» (NBAE, núm. 15, pàg. 467a). [cf. *ibidem*, pàg. 467 b: «... y los llevaron en una cadena y cada uno con dos collares al pescuezo»].

66a. Fray Toribio de Ortiguera «Y como esto hubo dares y tomares entre otras personas de más suerte, que eran el uno Alonso de Montoya, a quien el gobernador había preso y echado en *collera* en la provincia de los Cararies, y Lope de Aguirre que de suyo era bullicioso» (cap. xvi, NBAE, núm. 15, pàg. 334b= BAE, núm. 216, pàg. 252a).

66. Fray Toribio de Ortiguera: «Trataba mal [sc. Lope de Aguirre] a muchos buenos soldados de los que están presentes, prendiendo a unos en *colleras*, prisión más de negros cautivos que de servidores del rey. A otros

hacía remar la balsa de doña Inés...» (cap. xix, NBAE, núm. 15, pàg. 339b= BAE, núm. 216, pàg. 258a).

67. Fray Toribio de Ortiguera: «...El gobernador los mandó llevar presos y en dos *colleras* de hierro los entregó a don Julián, su yerno, para que los llevase a Lope de Aguirre y volviese las mujeres que había llevado en rehenes...» (cap. XIX, NBAE, núm. 15, pàg. 398b = BAE, núm. 216, pàg. 329b).

68. Fray Toribio de Ortiguera: «Como por causa de los malos tratamientos que los españoles hacían a los indios se les huían todos, y como para asegurarlos hicieron una gran crueldad, matando y echando en *collera* muchos dellos [...] y cercando la casa donde estaban los indios, tomándoles las puertas, dieron sobre ellos con gran crueldad, matando a estocadas o puñaladas munchos dellos, y a otros prendieron y echaron en *colleras* y otras prisiones» (cap. XXIV, NBAE, núm. 15, pàg. 346b=BAE, núm. 216, pàg. 266a).

69. 1649, Nuevo León: «dejándole sacar los hijos que ponía en collera sin ninguna resistencia» (HistNLn 72) (cit. per Boyd-Bowman, *Léxico hispano americano del siglo XVII*, s. v. *collera*).

70. 1678, Ciudad de México: «Cadenas con sus *colleras*». (cit. per Boyd-Bowman, *Léxico hispano americano del siglo XVII*, s. v. *collera*).

71. 1690 Nuevo León: «encontró en el camino una *collera* de indios» (HistNLn 163) (cit. per Boyd-Bowman, *Léxico hispano americano del siglo XVII*, s. v. *collera*).

72. 1711, Nueva Vizcaya: «haziendo (el herrero) las *colleras* y prisiones (para) los yndios... presos» (Par 168, 981B) (cit. per Boyd-Bowman, *Léxico hispano americano del siglo XVIII*, s. v. *collera*).

73. 1723, Venezuela: «una *collera* de hierro» (OB 134) (cit. per Boyd-Bowman, *Léxico hispano americano del siglo XVIII*, s. v. *collera*).

74. 1750, Nueva Galicia: «ya que estuvieron todos amarrados, los fueron llevando en *collera*» (Torres 71) (cit. per Boyd-Bowman, *Léxico hispano americano del siglo XVIII*, s. v. *collera*).

75. 1810, Uruguay: «otro azulejo que yo le puse *collera* (=presilla doble de cuero para atar dos caballos unidos por el pescuezo)» (PG 249) (cit. per Boyd-Bowman, *Léxico hispano americano del siglo XIX*, s. v. *collera*).

76. 1835, M. J. de Larra: «Hace pocos años, si le ocurría a usted hacer un viaje, empresa que se acometía entonces sólo por motivos muy ponderosos, era forzoso recorrer todo Madrid, preguntando de posada en posada por medios de transporte. Estos se dividían entonces en coches de *colleras*, en galeras, en carromatos, tal cual tartana y acémilas.» (BAE, tomo 128, pàg. 74, *Artículos varios*, «La diligencia»).

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH

